

DOI: <https://doi.org/10.3126/spandan.v14i1.74861>**भाषाशिक्षणका सामान्य र विशिष्ट पद्धतिहरू**

केशव भुसाल

त्रि. वि. कीर्तिपुर

keshabbhusal.tu@gmail.com

लेखसार

भाषाशिक्षण भाषिक सीप एवम् कुशलताहरूको शिक्षण हो । भाषाशिक्षणका क्षेत्रमा विभिन्न पद्धतिहरूको प्रयोग अपरिहार्य हुन्छ । भाषाशिक्षणका सन्दर्भमा विषयगत शिक्षण पद्धतिले सिकाइ शिक्षणार्थ स्थापित सामान्य र विशिष्ट पद्धतिहरूलाई दर्साउँदछ । प्रस्तुत लेख नेपाली भाषाशिक्षणका सामान्य र विशिष्ट पद्धतिहरूको अध्ययन विश्लेषणमा आधारित रहेको छ । वस्तुतः भाषाशिक्षणको परिचय दिनु, भाषाशिक्षणका पद्धतिहरूको पहिचान गर्नु र नेपाली भाषाशिक्षणका सामान्य र विशिष्ट पद्धतिहरूको चर्चा गर्नु यस लेखका मूलभूत उद्देश्यका रूपमा रहेका छन् । प्रस्तुत लेख गुणात्मक अनुसन्धान पद्धतिमा आधारित रहेको छ । यस लेखमा पुस्तकालयीय अध्ययन पद्धतिको प्रयोग गरी आवश्यक सामग्रीहरूको अध्ययन गरिएको छ । यस क्रममा भाषाशिक्षण तथा नेपाली भाषाशिक्षणका बारेमा चर्चा गरिएका नेपाली, हिन्दी र अङ्ग्रेजी सैद्धान्तिक सामग्रीहरूलाई यस अध्ययनमा उपयोग गरिएको छ र तिनको अध्ययन-अन्वेषणबाट आवश्यक कुराहरू अध्याहार गरिएको छ । यस लेखको तयारीका क्रममा अध्ययनबाट प्राप्त कुराहरूलाई व्याख्यात्मक तथा विश्लेषणात्मक पद्धतिका माध्यमबाट प्रस्तुत गरिएको छ । यस अध्ययनबाट भाषाशिक्षण भाषाका चार वटा सीपहरू : सुनाइ, बोलाइ, पढाइ र लेखाइमा विद्यार्थीहरूलाई समर्थ तुल्याउन गरिने शिक्षणको रूपमा रहेको, भाषाशिक्षणका क्षेत्रमा सामान्य र विशिष्ट पद्धतिहरू प्रचलनमा रहेका, भाषाशिक्षणको प्रभावकारी व्यवहारबाट विद्यार्थीहरूमा अपेक्षित क्षमताको विकास गराउन सकिने अवस्था रहेको लगायतका निष्कर्ष निकालिएको छ । प्रस्तुत लेख भाषाशिक्षण तथा नेपाली भाषाशिक्षणका क्षेत्रमा क्रियाशील विद्वानहरू, अध्यापनरत शिक्षकहरू, अध्ययनरत विद्यार्थीहरू र सम्बद्ध सरोकारवाला सबैका लागि उपयोगी हुने अपेक्षा गरिएको छ ।

मुख्य शब्दावली : भाषाशिक्षण, नेपाली भाषाशिक्षण, भाषाशिक्षणका सामान्य विधिहरू, भाषाशिक्षणका विशिष्ट विधिहरू

अध्ययनको पृष्ठभूमि

कुनै पनि भाषाको शिक्षण नै भाषाशिक्षण हो । भाषाशिक्षणमा विद्यार्थीहरूलाई सुनाइ, बोलाइ, पढाइ र लेखाइमा समर्थ तुल्याउने ध्येय राखिएको हुन्छ । भाषाको प्रभावकारी शिक्षणविना भाषाशिक्षणबाट

अपेक्षा गरिएका उपलब्धिहरू हासिल गर्न सकिदैन । भाषा शिक्षणमा विद्यार्थीहरूलाई भाषिक सीपमा समर्थ तुल्याउँदा उनीहरूलाई अन्य विभिन्न विषयका विविध विषयवस्तुगत ज्ञान ग्रहण गर्न सहायता उपलब्ध हुन्छ । कुनै एक भाषामा प्राप्त सीपलाई अन्य भाषामा समेत स्थानान्तरण गर्न सक्ने मानिन्छ । यस दृष्टिले विद्यार्थीलाई सक्षम बनाउनका लागि आवश्यक पर्ने शिक्षण पद्धति एवम् तौरतरिकामा ध्यान दिनु आवश्यक हुन्छ । भाषाशिक्षणका क्षेत्रमा शिक्षण परम्परादेखि हालसम्म विभिन्न किसिमका पद्धतिहरू प्रयोग व्यवहारमा आएको पाइन्छ । तीमध्ये कतिपय पद्धतिहरू सामान्य पद्धतिका रूपमा र कतिपय पद्धतिहरू विशिष्ट पद्धतिका रूपमा रहेका छन् । प्रस्तुत लेखमा नेपाली भाषाशिक्षणका क्षेत्रमा प्रचलित सामान्य र विशिष्ट पद्धतिहरूको सूक्ष्म अध्ययन गरिएको छ ।

अध्ययन पद्धति

वस्तुतः प्रस्तुत लेख गुणात्मक अनुसन्धानमा आधारित रहेको छ । यस लेखमा भाषाशिक्षणसम्बद्ध नेपाली, हिन्दी र अङ्ग्रेजी सैद्धान्तिक सामग्रीहरूको सङ्कलन गरी भाषाशिक्षणका सामान्य र विशिष्ट पद्धतिहरूको सूक्ष्म अध्ययन गरिएको छ र आवश्यक कुराहरू ग्रहण गरिएको छ । प्रस्तुत लेख तयारीका क्रममा भाषाशिक्षणका पद्धतिका बारेमा चर्चा गरिएका सैद्धान्तिक सामग्रीहरूलाई मुख्य स्रोतका रूपमा लिइएको छ । यस लेखका लागि आवश्यक तथ्यका लागि पुस्तकालयीय अध्ययन पद्धतिको प्रयोग गरिएको छ । जसबाट प्राप्त तथ्यलाई व्याख्यात्मक तथा विश्लेषणात्मक पद्धतिको माध्यमबाट प्रस्तुत गरिएको छ ।

भाषाशिक्षणका सामान्य पद्धतिहरू

भाषाशिक्षणका सामान्य पद्धतिअन्तर्गत निम्न पद्धतिहरू पर्दछन् :

प्रस्तावित पद्धति

व्याकरणसम्मत भाषा शिक्षण तथा शुद्धशुद्धिमा अधिक जोड दिने भाषा शिक्षणको महत्त्वपूर्ण पद्धति प्रस्तावित पद्धति हो । पहिलो भाषाका रूपमा मानक भाषा शिक्षण गर्दा विद्यार्थीको भाषिक पृष्ठभूमिले प्रत्यक्ष तथा परोक्ष प्रभाव पारिरहेको हुन्छ । शब्दभण्डार, भाषा संरचना तथा अर्थका दृष्टिले विद्यार्थीको मातृभाषा मानक नहुन सक्छ । अतः मातृभाषा/भाषा१/भाषिकागत सिकाइ अनुभवलाई पनि प्रयोग गरेर मानक भाषाको व्याकरणसम्मत शिष्ट प्रयोगमा विद्यार्थीलाई प्रवृत्त गराउन प्रस्तावित पद्धतिले जोड दिन्छ ।

प्रस्तावित पद्धति अनुसार भाषा शिक्षण गर्दा आधिकारिक तथा व्याकरणसम्मत भाषा सिकाउने हेतुले तदनुरूपका शिक्षण सामग्री प्रयोगमा जोड दिइन्छ । यस पद्धतिको एउटै मात्र ध्येय भाषा विद्यार्थीलाई मानक भाषा सिकाउनु रहेको हुन्छ । यसमा मानक भाषा सिकाउँदा सिकारुका भाषिक पृष्ठभूमिलाई आवश्यकतानुसार उपयोग गरिन्छ । सिकारुले सिकेका मानक भाषासम्मत शब्दभण्डार, भाषा संरचना, भाषातत्व तथा व्याकरण एवम् अर्थलाई ग्राह्य मानिन्छ भने यसका दृष्टिले मानक नरहेका तत्वलाई त्याज्य ठानिन्छ । यस पद्धतिले लेख्य भाषा अनुरूपको स्तरीय तथा शिष्ट प्रचलनलाई कथ्य भाषामा पनि प्रयोग गर्नु पर्ने मान्यता राख्दछ । एउटै भाषाका एकभन्दा बढी भेद प्रचलनमा रहेको समाजमा अविस्थित

विद्यालय तथा एकाधिक भाषाहरू प्रचलनमा रहेका समाजमा अवस्थित विद्यालयका भाषा कक्षाहरू भाषा प्रयोगका दृष्टिले विविधतामयी हुन्छन् । यस्ता विद्यालयका कक्षाहरूमा विद्यार्थीहरूको भाषिकागत तथा भाषागत ज्ञान मानक भाषाभन्दा निकै टाढा हुन सक्छ । यस्ता विद्यार्थीहरूलाई मानक भाषा सिकाउँदा प्रस्तावित पद्धतिकै शिक्षण प्रक्रिया तथा कार्यकलाप अपनाउनु उपयुक्त हुन्छ ।

प्रस्तावित पद्धतिका विशेषता निम्नानुसार छन् :

- आधिकारिक शुद्ध तथा मानक भाषा शिक्षणमा केन्द्रित
- विद्यार्थीमा रहेका उच्चारण, वाक्य तथा शब्दभण्डारगत विचलनको शुद्धीकरणमा केन्द्रित
- कथ्य भाषाको प्रयोगलाई लेख्य भाषाको समानान्तर बनाउन केन्द्रित
- आधिकारिक व्याकरण शिक्षणमा जोड
- शुद्धतावादी, औपचारिकतावादी तथा व्याकरणमुखी भाषिक पद्धति
- व्याकरणिक धारणाको सैद्धान्तिक ज्ञानप्रति अत्यधिक भुकाव आदि ।

वर्णनात्मक पद्धति

सिकदै गरेको भाषाका विशेषताहरूको प्रकार्यको वर्णन गर्न लगाउने सुझको विकास गराउने हेतुले वर्णनात्मक पद्धतिको जन्म भएको हो । यस पद्धति अनुसार सिकारुले सिकदै गरेको भाषालाई साधन र साध्य बनाइन्छ । भाषाको प्रयोग अरूलाई निर्देशन दिन, छलफल गर्न, कुराकानी गर्न, भाषण गर्न, किनमेल गर्न, शिक्षकसँग अन्तरक्रिया गर्न, गोष्ठी सेमिनार सञ्चालन गर्न, अनुरोध गर्न, निर्देशन दिन, परामर्श गर्न, तर्क-वितर्क गर्न, विवाद संवाद गर्न हुन्छ । यस्ता भिन्न-भिन्न प्रकार्यको लागि शब्दभण्डार वाक्यसंरचना एवम् शैलीको आवश्यकता पर्छ । त्यस्ता शब्दभण्डार वाक्य संरचना तथा शैलीगत जानकारीका सुझ विद्यार्थीमा विकास गराउन वर्णनात्मक पद्धति प्रवृत्त हुन्छ । भाषाको प्रयोग भिन्न-भिन्न सन्दर्भ तथा कार्यका लागि फरक-फरक तरिकाले गरिन्छ । अतः विद्यार्थीलाई यस्ता सन्दर्भ तथा कार्यका लागि प्रयोग हुने भाषाको प्रभाव ठम्याउन वर्णनात्मक पद्धतिले सघाउँदछ ।

यस पद्धतिले शिक्षणीय भाषाका वाक्य संरचना शब्दभण्डार तथा शैलीगत विशेषता तथा कमजोरी पत्ता लगाउने सुझ विद्यार्थीमा विकास गराउँछ । यसको मुख्य उद्देश्य शिक्षणीय भाषाको प्रत्यक्ष वर्णन गर्न सक्ने क्षमताको विकास गर्नु नभई प्रसङ्ग अनुरूप उपयुक्त, अनुपयुक्त प्रयोग ठम्याउनु हो । विद्यार्थीमा विविध प्रसङ्गमा शिक्षणीय भाषाले के कसरी कार्य गर्छ भन्ने कुराको सचेतता बढाउनु वर्णनात्मक पद्धतिको लक्ष्य हो । भाषाविद्हरूका अनुसार वर्णनात्मक पद्धति माध्यमिक तहका कक्षा तथा त्यसभन्दा माथिल्ला कक्षामा बढी प्रासङ्गिक मानिन्छ ।

वर्णनात्मक पद्धतिका विशेषताहरू निम्नानुसार छन्:

- समसामयिक भाषा संरचनालाई शिक्षणीय विषय मान्नु
- भाषाको प्रयोगसँग सम्बन्धित सिप विकासमा विद्यार्थीलाई सरिक गराउनु

- विद्यार्थीको अत्याधिक सक्रियतामा शिक्षण कार्य सञ्चालन गर्नु
- विद्यार्थी केन्द्रित शिक्षण पद्धतिमा जोड दिनु
- लेख्य भाषाभन्दा कथ्य भाषालाई आधार सामग्री मान्नु
- औपचारिक व्याकरण शिक्षणलाई कम महत्व दिनु
- भाषाको शैली, संरचना तथा सन्दर्भगत विविधता पहिचानमा जोड दिनु आदि ।

उत्पादनात्मक पद्धति

उत्पादनात्मक पद्धति विद्यार्थीहरूमा भाषिक सृजनशीलताको विकास गराउन केन्द्रित भाषा शिक्षणको पद्धति हो । यो भाषिक सम्पादनसँग सम्बन्धित हुन्छ । यस पद्धति अनुसार शिक्षण गर्दा सिकारुलाई भाषिक प्रयोगमा केन्द्रित गरी बोध, अभिव्यक्ति तथा शब्दभण्डार क्षमताको विकास गराउने ध्येय राखिन्छ । यसले विद्यार्थीमा व्याकरणसम्मत शिष्ट तथा मानक भाषिक भेदसँग परिचित गराउनु भन्दा भाषिक सृजनशीलता तथा सम्पादनात्मक क्षमता विकास गराउनु पर्ने दृष्टि राख्दछ । भाषा सिकाइ भनेको भाषा सम्पादन अथवा भाषाको प्रयोग व्यवहार सिक्नु हो । भाषाको व्याकरण सिक्नु मात्र भाषा सिकाइ होइन । उत्पादनात्मक पद्धति अनुसार भाषामा सीमित नियम हुन्छन् त्यस्ता सीमित नियमबाट असीमित भाषिक व्यवहार सम्पन्न गर्नु पर्छ । यस्तो व्यवहार सिकाउनु शिक्षण प्रक्रियाको दायित्व हुनु पर्छ । भाषा सिकाइ नियन्त्रित, औपचारिक तथा यान्त्रिक बनाउनु हुँदैन । यसलाई अनियन्त्रित तथा स्वभाविक तरिकाले अनौपचारिक वातावरणमा सिकारुको भाषिक तथा संज्ञानात्मक क्षमतालाई स्वतः क्रियाशील बनाएर खुला परिवेशमा छोडिदिनु पर्छ । यसो गर्दा उनीहरूको सिकाइ एकतर्फी तथा सीमित दायरामा रहँदैन ।

उत्पादनात्मक पद्धतिका विशेषताहरू निम्नानुसार छन् :

- भाषाको प्रसङ्गगत प्रयोग विविधतालाई जोड दिनु
- विद्यार्थीमा भाषिक सृजनशीलतालाई महत्व दिनु
- नियन्त्रितभन्दा अनियन्त्रित वातावरणमा भाषा सिकाइ सहज हुने
- पाठ्यपुस्तकको चौघेराभन्दा अत्याधिक पूरक सामग्री प्रयोगतर्फ शिक्षण केन्द्रित गराउनु
- स्वतन्त्र शिक्षण प्रक्रियाद्वारा सृजनात्मक क्षमता बढाउनु
- भाषाको समसामयिक प्रयोग सिकाउनु
- सीमित नियमका आधारमा असीमित प्रयोग गर्न सक्ने क्षमता विकास गराउनु आदि ।

भाषाशिक्षणका विशिष्ट पद्धतिहरू

भाषाशिक्षणका विशिष्ट पद्धतिअन्तर्गत निम्न पद्धतिहरू पर्दछन् :

निगमन पद्धति

निगमन पद्धति भाषाशिक्षणको सर्वाधिक पुरानो पद्धति हो । यो नियमबाट उदाहरणतर्फ प्रवृत्त गराउने पद्धति हो । यो पद्धति व्याकरणका क्षेत्रमा अत्यधिक प्रयोग गरिएको पद्धति हो । यस पद्धतिअनुसार व्याकरण शिक्षण गर्दा सर्वप्रथम व्याकरणिक विषयवस्तुको नियम सिकाइन्छ । तत्पश्चात् नियमका आधारमा प्रयोग तथा उदाहरणतर्फ सिकारुलाई प्रेरित गरिन्छ । निगमन पद्धतिले व्याकरण सिकाउनुलाई नियम सिकाउनुको पर्याय मान्दछ । छोटो समयमा सूत्रका माध्यमबाट व्याकरणको ज्ञान गराउने यस पद्धतिले नियम, परिभाषा र उदाहरणका आधारमा व्याकरण सिकाउने उद्देश्य राख्दछ ।

यस पद्धतिले व्याकरणलाई भाषाबाट अलग्गै राखेर औपचारिक ढङ्गले शिक्षण गर्ने दृष्टि राख्दछ । यो शिक्षककेन्द्रित पद्धति हो । यसले व्याकरणको व्यवहारिक प्रयोगभन्दा सिद्धान्तिक प्रयोगतर्फ जोड दिन्छ । यसले सर्वप्रथम सूत्र वा नियमबारे व्याख्या गर्ने तथा त्यसपछि उदाहरणतर्फ शिक्षणलाई अभिमुख गराउनु पर्ने दृष्टि राख्दछ । माध्यमिक तहमा व्याकरण शिक्षण गर्न निगमन पद्धति त्यति उपयुक्त भने मानिँदैन । निगमन पद्धतिलाई निम्न लिखित बुँदामा पनि चिनाउन सकिन्छ :

- व्याकरण शिक्षणको पुरानो पद्धति
- व्याकरणलाई भाषाबाट अलग्गै राखेर औपचारिक शिक्षणमा जोड दिने पद्धति
- पहिले नियम कण्ठस्थ पार्न लगाउने र पछि उदाहरण बताउने पद्धति
- शिक्षककेन्द्रित पद्धति जसमा शिक्षककै सक्रियता रहने
- व्याकरणको प्रयोगमा भन्दा सिद्धान्तमा जोड दिने पद्धति
- यसलाई सूत्र वा परिभाषा पद्धति पनि भनिने
- यस पद्धतिद्वारा शिक्षण गर्दा विद्यार्थी निष्क्रिय हुने साथै उनीहरूको सृजनात्मक, उत्पादनात्मक क्षमतामा कमी आउने
- यसमा विद्यार्थीको रुचि, चाहना, मनोभावनालाई ख्याल नगरिने
- वर्णनात्मक नभई आदेशात्मक प्रकृतिको हुने
- यो पद्धति उच्च बौद्धिक स्तरका विद्यार्थी अनुकूलको देखिने
- संसारमा रहेका दृश्य अदृश्य वस्तु बुझाउने शब्दलाई नाम भनिन्छ भनी परिचय दिएपछि मात्र राम, श्याम, मान्छे, सुन, हिमाल जस्ता उदाहरण दिइने पद्धति आदि ।

आगमन पद्धति

व्याकरण सिकाउँदा उदाहरणहरूद्वारा प्रशस्त अभ्यास गराएर नियम सचेततातर्फ प्रवृत्त गराउने पद्धति आगमन पद्धति हो । सरलबाट जटिल, मूर्तबाट अमूर्त, ज्ञातबाट अज्ञातको शिक्षण प्रक्रिया अपनाई व्याकरण शिक्षण गर्न आगमन पद्धतिले सघाउँदछ । सिकारुको मनोवैज्ञानिक क्षमता, भाषिक अनुभव, स्तर, रुचि र आवश्यकतालाई मध्यनजर गरी भाषा सिकाउने पद्धति आगमन पद्धति हो । भाषालाई व्याकरणबाट अलग नराखी भाषाभित्रै व्याकरण खोज्न लगाउने तथा औपचारिक एवम् बोझपूर्ण

विषयका रूपमा व्याकरणलाई नलिई सामान्य तथा सरल तरिकाले व्याकरण शिक्षण गराउने कुरामा आगमन पद्धतिले जोड दिन्छ ।

विद्यार्थीलाई रुचिपूर्ण, जिज्ञासामूलक तथा सरल तरिकाले व्याकरण शिक्षण गराउने प्रक्रियामा यस पद्धतिले जोड दिन्छ । समस्या समाधानयुक्त सिकाइका आधारमा विद्यार्थीले व्याकरणिक नियमहरू प्राप्त गर्छन् भन्ने मान्यतामा यो पद्धति आधारित छ । उदाहरण, प्रयोग तथा प्रशस्त अभ्यासद्वारा नियमतर्फ प्रस्थान गराउनु यसको ध्येय मानिन्छ ।

आगमन पद्धतिको परिचयलाई बुँदागत रूपमा निम्नानुसार समेत उल्लेख समेत गर्न सकिन्छ :

- निगमन पद्धतिको ठिक विपरीत पद्धति
- विभिन्न उदाहरण, तथ्य वा वस्तु प्रदर्शन गरी विद्यार्थीलाई सक्रिय पारेपछि नियम सिकाउने पद्धति
- पहिले प्राप्त गरेको अनुभव वा ज्ञानका आधारमा नियम निर्धारण गर्ने, गराउने पद्धति
- सरलबाट जटिल, मूर्तबाट अमूर्त, ज्ञातबाट अज्ञाततिर जस्ता शिक्षणका सिद्धान्तमा आधारित पद्धति
- विद्यार्थी स्वयम्ले अवधारणा वा नियम तयार गर्न एवम् परीक्षण गर्न सक्ने विद्यार्थीकेन्द्रित पद्धति
- विद्यार्थीको रुचि, चाहना, उत्सुकता, जिज्ञासालाई स्थान दिने पद्धति
- विद्यार्थीले बोल्ने वा प्रयोग व्यवहार गर्ने भाषामै नियम खोज्न प्रेरित गर्ने पद्धति
- विद्यार्थीको सृजनात्मक तथा उत्पादनात्मक क्षमताको विकासमा जोड दिने पद्धति
- भाषाबाट व्याकरणलाई अलग नगरी भाषाभित्रै व्याकरणको शिक्षण गर्ने पद्धति
- आधुनिक सन्दर्भमा निकै प्रचलित पद्धति
- दाजु, भाइ, फुपाजु जस्ता उदाहरण प्रस्तुत गरेर पुरुषवाचक शब्दको अन्तिम इकार, उकार ह्रस्व हुन्छ भनी नियम सिकाउने पद्धति आदि ।

श्रुतिभाषिक पद्धति

नियन्त्रित वातावरणमा औपचारिक तरिकाले भाषा शिक्षण प्रक्रिया सम्पन्न गर्ने भाषा शिक्षणको पद्धति नै श्रुति भाषिक पद्धति हो । मौखिक भाषालाई आधार मानेर यसैका वरिपरि भाषा शिक्षण प्रक्रिया अगाडि बढाउन प्रोत्साहन गर्ने श्रुतिभाषिक पद्धतिले श्रव्य तथा उच्चार्य रूपलाई शिक्षणमा जोड दिन्छ । यस अनुसार भाषा शिक्षण गर्दा उत्तेजना अनुक्रियाबद्ध सबलीकरणलाई प्रयोग गरिन्छ, तथा नियन्त्रित वातावरण, यान्त्रिक सिकाइ एवम् भाषा प्रयोगशालाको प्रयोग गरिन्छ । दोस्रो विश्वयुद्धताका अमेरिकी सैनिकहरूलाई भाषा सिकाउँदा यस पद्धतिको प्रयोग गरिएको थियो । त्यसैले यसको सुरुवात, विकास

तथा विस्तार अमेरिकामै भएको ठानिन्छ । यसको विकासमा व्यतिरेकी विश्लेषण प्रक्रियाले योगदान दिएको पाइन्छ । स-साना भाषिक खेल तथा ड्रिलको प्रयोग गरी विद्यार्थीलाई पहिलो भाषाको सिकाइ अनुभव तथा प्रयोगविना दोस्रो भाषा शिक्षण गर्न सकिने धारणा यसले राख्छ । यस पद्धतिको सैद्धान्तिक धरातल व्यवहारवादी मनोविज्ञानसम्मत सिकाइ प्रक्रिया तथा संरचनावादी भाषा वैज्ञानिक पद्धतिमा अडिएको देखिन्छ । भाषा सिकाइमा पृथकीकृत भाषिक सिप, नियन्त्रित वातावरण, यान्त्रिक अभ्यास आदिमा श्रुतिभाषिक पद्धतिले जोड दिन्छ । व्याकरणको सैद्धान्तिक ज्ञान नदिइकन अत्यन्त सरल प्रक्रियाद्वारा स-साना आवृत्तिमूलक, प्रतिस्थापनमूलक, रूपान्तरणमूलक, प्रश्नोत्तरात्मक तथा श्रृङ्खलात्मक भाषिक ड्रिलहरूको प्रयोग गरी दोस्रो भाषामा विद्यार्थीलाई प्रवृत्त गराउन सकिने कुरामा श्रुतिभाषिक पद्धतिले विश्वास गर्छ । पठन क्षमता तथा शब्दभण्डार वृद्धि क्षमतामा कम ध्यान दिनु, सिकारुको सृजनात्मक क्षमतालाई महत्व नदिनु, वैयक्तिक विविधतालाई ख्याल नगर्नु, सहज सिकाइ प्रक्रियालाई महत्व नदिनु, जस्ता कारणले यो पद्धति निकै आलोचित पनि छ । त्यसो त संज्ञानात्मक पद्धतिको विकास भएपछि यसको प्रयोगमा न्यूनता आएको पनि पाइन्छ । अनुवादलाई महत्व नदिइकन पहिलो भाषाको उपयोगविना दोस्रो भाषा सिकाउनु पर्ने दृष्टि भने यसको सबल पक्ष रहेको छ ।

श्रुतिभाषिक पद्धतिका विशेषता निम्नानुसार रहेका छन् :

- भाषिक सिपको पृथकीकृत शिक्षणमा जोड दिनु
- टेप रेकर्डर तथा भाषा प्रयोगशालाको प्रयोग गरिनु
- अनुवाद प्रक्रियालाई पूर्णतः अस्वीकार गर्नु
- व्यवहारवादी मनोविज्ञान तथा संरचनावादी भाषा सिद्धान्तबाट पूर्ण प्रभावित हुनु
- भाषा शिक्षणलाई बानी निर्माणका रूपमा लिनु
- नियन्त्रित तथा यान्त्रिक सिकाइमा विश्वास गर्नु
- भाषा सिकाइ प्रक्रिया कम सैद्धान्तिक तथा सरल हुनु
- वैयक्तिक विविधता, सृजनात्मकता तथा सहजतालाई अस्वीकार गर्नु आदि ।

संज्ञानात्मक पद्धति

संज्ञानात्मक पद्धति श्रुतिभाषिक पद्धतिका विरुद्धमा विकसित भाषा शिक्षणको आधुनिक पद्धति हो । मनोवादी भाषा वैज्ञानिक अब्राहम नोम चम्स्कीका अत्याधुनिक भाषा वैज्ञानिक मान्यता स्थापित हुन थालेपछि संज्ञानात्मक पद्धतिको विकास हुन थालेको हो । अतः यस पद्धतिका मुख्य सैद्धान्तिक धरातलहरू संज्ञानात्मक मनोविज्ञान तथा रूपान्तरण व्याकरणका मान्यता नै हुन् । यस पद्धति अनुसार भाषा शिक्षण गर्दा सिकारुको संज्ञानात्मक सुझ तथा सामर्थ्यको अनुमान एवम् अध्ययन गरी नियमहरूको सामान्यीकरणका आधारमा निगमनात्मक तरिका अवलम्बन गर्नु पर्छ । स्वतन्त्र एवम् सहज वातावरणमा व्यक्तिगत क्षमता अनुसार रुचिपूर्ण कक्षा कार्यकलाप सञ्चालन गर्दा सिकारुको कक्षा

सक्रियता बढ्दै जान्छ र परिणाम स्वरूप भाषा सिकाइमा पनि सहजता अभिवृद्धि हुँदै जान्छ । अमेरिकी भाषावैज्ञानिक जोन. वि. क्यारोलले १९६६ मा भाषा शिक्षण सम्बन्धी आऽना मान्यता व्यवहारमा ल्याएपछि संज्ञानात्मक पद्धति विकसित हुन पुगेको हो । संज्ञानात्मक पद्धति अनुसार विद्यार्थीकेन्द्रित शिक्षण अन्तरक्रिया गर्दै भाषा शिक्षणमा स्वतन्त्र चिन्तन तथा मननलाई विशेष महत्व दिनु पर्छ । यसमा सिकारुको अनुभूतिको विश्लेषण गरी भाषा शिक्षणमा त्यसको प्रयोग गर्नु पर्छ साथै स्मरण क्षमता एवम् बोध क्षमताको पनि आवश्यकतानुसार उपयोग गर्नु अत्यावश्यक हुन्छ । प्रयत्न तथा भूलका सहज कार्यकलापको भाषिक सामर्थ्य र सिपगत सम्पादन प्रक्रियाको क्रमिक विकासतर्फ भाषा शिक्षणलाई डोऱ्याउन संज्ञानात्मक पद्धतिले जोड दिन्छ । भाषाविद्हरूका अनुसार आकर्षक सिद्धान्तहरूद्वारा निर्मित यस पद्धतिलाई प्रापद्धतिक रूपमा वास्तविक कक्षाकोठामा प्रयोग गर्न भने निकै जटिल छ ।

संज्ञानात्मक पद्धतिका विशेषताहरू निम्नानुसार रहेका छन् :

- जुनसुकै भाषालाई पनि नियमशासित व्यवहार मान्नु
- कक्षा शिक्षणमा सिकारुको सक्रिय सहभागितालाई जोड दिनु
- भाषिक सामर्थ्य तथा सम्पादनात्मक क्षमता विकासलाई भाषा शिक्षणको उद्देश्य मान्नु
- भाषिक सिपहरूको एकीकृत शिक्षणलाई जोड दिनु
- भाषा शिक्षणमा स्वत वातावरणलाई प्रयोग गर्नु पर्ने दृष्टि राख्नु
- प्रयत्न र भूलका आधारमा दोस्रो भाषा शिक्षण गर्नु पर्ने दृष्टि राख्नु
- भाषा शिक्षणमा मानसिक एवम् बौद्धिक प्रक्रियाको प्रयोग गर्नु
- निगमनात्मक शिक्षण एवम् व्याकरणानुवाद पद्धतिका मान्यतालाई भाषा शिक्षणमा प्रयोग गर्नु
- नियमहरूको सामान्यीकरण एवम् व्यक्तिगत क्षमता तथा अभिरुचिलाई जोड दिनु आदि ।

प्राकृत/नैसर्गिक पद्धति

प्राकृत वा नैसर्गिक पद्धति पहिलो भाषासरह दोस्रो भाषा पनि प्राकृतिक वा नैसर्गिक वातावरणमा सिकाउन सकिने मान्यताका साथ सन् १९७७ पछि विकसित पद्धति हो । यो भाषा सिकाइलाई भन्दा प्राप्तिलाई महत्व दिने पद्धति हो । यसले श्रुतिबोध र पठनबोधलाई प्राथमिकता दिन्छ । यसलाई प्रारम्भमा बोध र तत्पश्चात् अभिव्यक्तिमा जोड दिने पद्धतिका रूपमा वयख्या गर्न सकिन्छ । यसले विद्यार्थीको रुचि अनुसारको शिक्षणमा जोड दिन्छ । यसमा अनौपचारिक प्रश्नोत्तर, छलफल, अभिनय वा प्रयोगमूलक शिक्षण पद्धतिमा जोड दिइन्छ ।

प्रकार्यात्मक पद्धति

भाषिक धारणा व्यक्त गर्न अपनाइने सम्प्रेषणात्मक अभिव्यक्तिमा आधारित शिक्षण पद्धतिमा जोड दिने पद्धतिलाई प्रकार्यात्मक पद्धति भनिन्छ। भाषाको सम्प्रेषणात्मक सामर्थ्य हासिल गराई विविध भाषिक प्रकार्यमा विद्यार्थीलाई सक्षम बनाउने उद्देश्यले सन् १९६० को दशकपछि यो पद्धतिको विकास भएको हो। यसले भाषा शिक्षणलाई सामाजिक सम्प्रेषणमा आधारित बनाउनु पर्ने मान्यता राख्दछ। साथै भाषा सिकाइपूर्व विद्यार्थीको रुचि, चाहना र आवश्यकतामा ध्यान दिन्छ। भाषा सिकारुको आवश्यकतानुसार पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तक तयार पारी शिक्षण गर्नु पर्ने मान्यतामा प्रकार्यात्मक पद्धति आधारित रहेको छ। यसले व्याकरणिकभन्दा सम्प्रेषणात्मक उपयुक्ततामा जोड दिन्छ।

सम्प्रेषणात्मक पद्धति

सम्प्रेषणात्मक पद्धति भाषा शिक्षणको अत्याधुनिक पद्धति हो। समाज भाषाविज्ञान प्रायोगिक भाषाविज्ञान तथा सङ्कथन विश्लेषणका नवीन मान्यताहरू स्थापना हुन थालेपछि सम्प्रेषणात्मक पद्धति व्यवहारमा ल्याइएको हो। सम्प्रेषणात्मक पद्धति चम्स्कीले अगाडि सारेका भाषिक सामर्थ्य र सम्पादनका सिद्धान्तको खण्डनका रूपमा आएको हो। यसको विकासमा डेल हाइम्स, एम.के. ह्यालिडे तथा डी.ए. विल्किन्सको योगदान महत्वपूर्ण रहेको छ। सम्प्रेषणात्मक पद्धति अनुसार भाषा सिक्नु भनेको शुद्ध भाषा जान्नु मात्र नभई कहिले बोल्ने, के बोल्ने, कोसँग बोल्ने, कुन विषयमा बोल्ने, कसरी बोल्ने आदि कुराको सान्दर्भिक सिप हासिल गर्नु पनि हो। भाषा प्रयोगका असीमित एवम् विविधतायुक्त सन्दर्भ अनुसार उपयुक्त र प्रभावकारी सम्प्रेषण सामर्थ्य हासिल गराउने उद्देश्यले यस पद्धतिको विकास गरिएको हो। वक्ताको अभिप्राय अनुसार श्रोताले बुझ्न सक्ने तथा श्रोताको स्तर, स्थिति र आवश्यकता अनुसारको उपयुक्त भाषा प्रयोग गरेर अभिव्यक्त गर्न सक्ने बोध तथा अभिव्यक्तिको सहजता, स्वाभाविकतामा सम्प्रेषणात्मक पद्धति आधारित छ। भाषालाई विचार विनिमयको साधनका रूपमा लिई सोही अनुसारका भाषिक विषयको शिक्षण प्रशिक्षण गर्नु पर्ने दृष्टि यस पद्धतिले राख्दछ। यसले भाषा शिक्षणमा कृत्रिम सामग्रीको प्रयोगलाई अस्वीकार गर्छ। साथै सामाजिक परिस्थिति अनुसार कार्यमूलक सामग्री प्रयोगमा जोड दिन्छ।

सम्प्रेषणात्मक पद्धतिका मूलभूत विशेषता

- भाषा शिक्षणको अत्याधुनिक पद्धति
- भाषा शिक्षणलाई विचार विनिमयको साधन मान्नु
- त्रुटि विश्लेषणमा आधारित निदानात्मक तथा निराकरणात्मक शिक्षणमा जोड
- उद्देश्यमूलक सम्प्रेषणात्मक क्रियाकलापमा जोड दिनु
- भाषा शिक्षणमा कृत्रिम संरचना शिक्षणलाई जोड नदिनु
- भाषा शिक्षणलाई प्रयोगसापेक्ष एवम् रुचिपूर्ण बनाउनमा केन्द्रित हुनु
- सामाजिक परिस्थितिलाई मध्यनजर गरी कार्यमूलक सामग्री चयन गरेर भाषा शिक्षण गर्न प्रेरित गर्नु

Spandan Peer-Reviewed Journal Year: 14 Vol.14 Issue: 1 June 2024

- भाषा शिक्षणमा खेल, भूमिका निर्वाह, समस्या समाधान, खोज प्रयोगजस्ता विधिहरूको प्रयोगलाई प्रोत्साहन गर्नु आदि ।

भाषाशिक्षणका उल्लिखित पद्धतिहरू सामान्य र विशिष्ट पद्धतिहरू हुन् । तीबाहेक दोस्रो भाषा शिक्षणका लागि आवश्यक विभिन्न पद्धतिहरू पनि हुन्छन् । जसअन्तर्गत व्याकरण पद्धति, अनुवाद पद्धति, व्याकरणानुवाद पद्धति, प्रत्यक्ष पद्धति, पठन पद्धति, मौन पद्धति, ध्वन्यात्मक पद्धति, भाषा नियन्त्रण पद्धति, मौखिक संरचना सन्दर्भ पद्धति लगायतका विभिन्न पद्धतिहरू विद्यमान रहेका छन् ।

निष्कर्ष

यसप्रकार भाषाशिक्षणले भाषिक सीप एवम् कुशलताहरूको प्रभावकारी शिक्षणलाई जनाउँदछ । यसबाट विद्यार्थीमा भाषा र यसको प्रयोगव्यवहारसम्बन्धी क्षमताको विकास हुन्छ । संसारको कुनै पनि भाषाशिक्षणमा प्रयोगव्यवहार गरिने पद्धतिहरू प्रायः मिल्दा प्रकृतिका हुन्छन् । यद्यपि तिनमा समयगत एवम् विकासगत दृष्टिले विविधतासमेत अन्तर्भूत रहेको पाइन्छ । वस्तुतः भाषाशिक्षणका क्षेत्रमा सामान्य विधिको रूपमा प्रस्तावित विधि, वर्णनात्मक विधि तथा उत्पादनात्मक विधिहरू व्यवहारमा देखिएका छन् भने विशिष्ट विधिअन्तर्गत निगमन विधि, आगमन विधि, श्रुतिभाषिक विधि, संज्ञानात्मक विधि, प्रकार्यात्मक विधि लगायतका विभिन्न विधिहरू प्रयोगमा रहेका देखिन्छन् । यी विभिन्न प्रकृतिका विधिहरूको सन्दर्भपरक प्रयोगले भाषाशिक्षण कार्यलाई प्रभावकारी, रोचक एवम् थप व्यवस्थित बनाउन सकिन्छ । साथै भाषाशिक्षणका विधिहरूको युक्तियुक्त प्रयोगव्यवहारबाट लक्षित उपलब्धि हासिल गर्न, गराउन पनि सकिन्छ

सन्दर्भ सामग्री सूची

अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०५९), *भाषाशिक्षण : केही परिप्रेक्ष्य तथा पद्धति*, काठमाडौं : विद्यार्थीपुस्तक भण्डार ।

अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०६५), *नेपाली भाषा शिक्षण*, काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

उर.पी. (सन् २००५), *ए कोर्स इन ल्याङ्ग्वेज टिचिङ, क्याम्ब्रिज*, विश्वविद्यालय प्रेस ।

एलेन, एच.वि. (सं.), (सन् १९६५), *टिचिङ इङ्ग्लिस याज अ सेकेन्ड ल्याङ्ग्वेज*, न्युयोर्क : म्याग्राहिल ।

कोइराला, विद्यानाथ (२०५४), *मातृभाषामा शिक्षण, 'नेपालको भाषिक समाधान गर्ने तरिका, विकासको निमित्त शिक्षा*, काठमाडौं : शिक्षाविकास तथा अनुसन्धान केन्द्र त्रि.वि. ।

गौतम, देवीप्रसाद (२०४९), *नेपाली भाषा परिचय*, काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।

पराजुली कृष्ण प्रसाद (२०६१), *राम्रो रचना मिठो नेपाली* : काठमाडौं : सहयोगी प्रेस ।

मिसेल आर. तथा आर. माइलेज (ई. २००८), *सेकेन्ड ल्याङ्गवेज लर्निङ थ्योरी*, लन्डन : एडवार्ड आर्नोल्ड ।

मार्ल्यान्ड, माइकेल (सं.) (सन् १९७७), *ल्याङ्गवेज एक्रस द करिकुलम*, लन्डन : एच.इ.वि. ।

म्याके, डब्ल्यु. एम. (सन् १९६५), *ल्याङ्गवेज टिचिङ एनालिसिस*, लन्डन : लङ्गम्यान ।

युल, जर्ज (ई. १९८९), *द स्टडी अफ ल्याङ्गवेज*, क्याम्ब्रिज : क्याम्ब्रिज युनिभर्सिटी प्रेस ।

रविन्स, आर.एच. (ई. १९८०), *जनरल लिङ्ग्विस्टिक्स : एन इन्ट्रोडक्ट्री सर्भे*, लन्डन : लङ्गम्यान ।

लहरी, रजनीकान्त (सन् १९६६), *हिन्दी शिक्षण*, आगरा : रामप्रसाद एन्ड सन्स ।

लियोन्स, जोन (ई. २००३), *ल्याङ्गवेज एन्ड लिङ्ग्विस्टिक्स एन इन्ट्रोडक्सन*, क्याम्ब्रिज : क्याम्ब्रिज युनिभर्सिटी प्रेस ।

विल्किन्स, डि.ए. (सन् १९७२), *लिङ्ग्विस्टिक्स इन ल्याङ्गवेज टिचिङ*, लन्डन : एडवार्ड आर्नोल्ड ।

शर्मा, मोहनराज (२०७१), *प्रज्ञा नेपाली सन्दर्भ व्याकरण*, काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

शर्मा, मोहनराज (२०५५), *समकालीन समालोचना : सिद्धान्त र प्रयोग*, काठमाडौं : ने.रा.प्र.प्र. ।